

Kulin Ferenc

A szociológia esélyei

„[...] az a szociológiai redukcionizmus, amit az irodalom és a művészetek marxista kánonja előírt, valóban sehová sem vezet.”¹

Gyáni Gábor

I.

■ „Minő hatása van az irodalomnak a társadalmi átalakulásokra, és a társadalmi életnek az irodalomra? Hat-e, és ha igen, hogyan a társadalmi élet az irodalmi tárgyra, az írói problémák megoldására, továbbá az író kifejezési módjára, szóval az esztétikai formákra? Az irodalom fejlődését belső okokból történő változások, vagy a társadalmi élet alakulási idejei idézik-e elő? Minő tanulságot nyújt ezekből a szempontokból a magyar irodalom szemlélete? Valamely irodalmi mű értéke függ-e a benne kifejezésre jutó társadalmi ideáltól? Ha vannak az esztétikai értékmérésnek szociális vonatkozásai, melyek azok, s minő viszonyban vannak ezek a szorosabb értelemben vett esztétikai szempontokkal? [...] mert ugyan ki az ördög hiheti komolyan, hogy az irodalmi mű értéke *nem* függ, legalább többek közt, a benne kifejezésre jutó társadalmi ideáltól is?! [...] Egyszóval vitathatatlannak ítélem [...] az esztétikának s ezzel az esztétikai értékmérésnek és megállapításnak is társadalmi determinált voltát.”²

Ezekkel a mondatokkal kezdődött Ignó Pál bevezető előadása a Társadalomtudományi Társaság 1912 márciusában megrendezett tanácskozásán, oly neves kortársak – írók, kritikusok, publicisták – körében, mint (többek között) Schöpflin Aladár, Laczkó Géza, Jászi Oszkár, Babits Mihály, Szini Gyula Szabó Dezső és Osvát Ernő. Az előadók más-más nézőpontból, különböző hangsúlyokkal értelmezték az irodalom és társadalmi környezetének kölcsönhatását, de hogy az esztétikai értéknek vannak „szociális vonatkozásai”, azt egyikőjük sem vitatta. Hogyan történhetett meg, hogy egy évszázaddal azután, hogy a magyar szellemi élet egyre távolodó (jobb- és baloldali) pólusai között elméletileg megalapozott konszenzus jött

létre „élet és irodalom” kapcsolatának legalapvetőbb kérdéseiről, feloldhatatlannak látszó ellentétek feszülnek e hagyomány követői és a posztmodern irodalom- (és művészet)szemlélet képviselői között? Mikor és miért következett be e távolról sem csupán szakmai részletkérdéseket, hanem a művészetek létmódját, ismeretelméleti alapjait és kulturális funkcióját érintő „axiómák” éles polarizálódása? E tanulmány keretei között nem vállalkozhatom a magyar irodalomtudomány utóbbi száz évének felvázolására, de két „szellemtörténeti” mozzanatot fel kell idéznem, hogy érzékelhető legyen: miért volt szükség szerű, hogy a nagy reményekre jogosító konszenzus bölcséleti alapjai megrendüljenek.

Tekintsük kiindulópontnak azt a tudománytörténeti ténytet, hogy a szociológia első magyar műhelyei³ a XX. század első esztendeiben szerveződtek meg. Hogy milyen ösztönzések hatására, azt jól szemléltetheti Gusztáv Ratzenhofernek *A szociológiai megősmérés lényege* című könyve.⁴ A szerző szerint „a szociológiának [...] nem az a célja, hogy az egyes szociális jelenségeket kifürkéssze [...], hanem célja a társadalmi élet törvényszerűségeinek kikutatása.”⁵ A német tudós meg volt róla győződve, hogy „Amit a természettudománynak a fizika és a vegytan jelent, azt jelenti a szociológia az emberi kölcsönhatások tudományának”,⁶ s azt is lehetségesnek tartotta, hogy a szociológia révén „Az emberi kölcsönhatások törvényszerűségének kimutatásával olyan útra térünk, amelyen meg lehet találni az eseményekben való előrelátást.”⁷ Nem a szociológia volt az egyetlen tudomány, amelyet „ifjú korában” – művelői és csodálói egyaránt – egy korszakváltás elindítójának tekintettek, de azt a tévedést, mely szerint a társadalom is tanulmányozható a természettudományok egzaktusára törekvő módszereivel, csak a szociológusok követték el. S miután még abban is hinni próbáltak, hogy az új tudomány segítségével a jövő is tervezhető lesz, menthetetlenül csalódnuk kellett.

A magyar szociológusok első nagy nemzedéke azonban ezeknél súlyosabb problémákkal is szembesült. Kudar-

caikban éppúgy része volt annak az ellentmondásnak, amely a tudományág XIX. századi „megalapítója”, August Comte szigorúan dokumentálható tényekre alapozott pozitivistá módszere és a „jövőbe tekintés” tudománytalan ábrándja között feszült, de része volt annak is, hogy a darwinizmus divatjának behódoló kutatók (a szociáldarwinisták) teóriája a fajelmélet hívei számára is tudományosnak látszó érveket szolgáltatott. Ám nem csak a későbbi jobboldali radikalizmus talált magának ideológiai támaszt az új társadalomtudományban. A század eleji szociológiai „mozgalomban” a baloldali érzelmű/gondolkodású írástudók voltak döntő többségben, s bármennyire igyekeztek is munkásságukat a tudomány elkötelezetlen módszertani elveihez igazítani, politikai szenvedélyük erősebb volt tudósi ambíciójuknál. A körükhöz tartozó politikus tudós Gratz Gusztáv fogalmazta meg elsőként magatartásuk máig érvényes kritikáját. Arra figyelmeztette kollégáit, hogy „a haladás nem képzelhető el úgy, hogy valaki egyszerűen francia vagy német, vagy olasz eszméket, szóval haladottabb kultúrák eszméit *puret et simple* (tisztán és egyszerűen) ide akarja plántálni, és az eszmék továbbfejlesztésén akar dolgozni, mielőtt ezek nálunk gyökeret vertek volna”.⁸

Sha a társadalmi haladás érdekét abszolútizáló (a „szabad gondolatot” a „magyar gondolat” fölé helyező) baloldaliság egyik szervi fogyatékosága a nemzeti elkötelezettség hiánya volt, legsúlyosabb történelmi vétségét azzal követte el, hogy nemcsak menlevelet adott a politikai érdekű erőszak alkalmazására, de álszent morálfilozófiát is kreált a véres proletárdiktatúra védelmében. Ezt a vétséget Magyarországon elsőként Lukács György követte el, aki 1918 decemberében még „feloldhatlan erkölcsi dilemmát” látott „a bolsevik állásfoglalás gyökerében”⁹ ám néhány hónappal később már arról győzködte kortársait, hogy a szeretet erkölcsének csak a végső győzelem – a burzsoá osztály teljes megsemmisítése – után van helye, mert „a proletariátus egész harcának eredménye van kockára téve a legkisebb ingadozás esetén”.¹⁰ Igaz, e cikkének megjelenése előtt már az egyik eszmetársa (Varga Jenő) teoretikusként védelmébe vette a bolsevizmus ideológiáját,¹¹ de döntő szerepe az ő – ti. Lukács György – párfordulásának volt a magyarországi baloldal későbbi radikalizálódásában.¹²

Pontosan fogalmazott Litván György, amikor megállapította, hogy a bolsevizmushoz mint „a kor legfontosabb új társadalmi jelenségéhez való állásfoglalás kényszere eszmeileg szétrobbantotta a szociológia első magyar műhelyét, amelynek szétsugárzó energiája éppen abból táplálkozott, hogy különböző pártállású, világnézetű és érdeklődésű munkásai az alapvető kérdésekben mindig egyetértettek.” (Kiemelés tőlem)¹³

II.

Nem meglepő, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a magyar szociológusok első nemzedékének nagy része emigrációba kényszerült, ám az semmiképpen nem magától értődő, hogy a marxizmus monopolhelyzete idején a szociológia előbb a „Tiltott”, később a „Türt” kategóriába tartozott, s hogy a tucatnál is kevesebb alapító szociológus csak a hatvanas évek közepétől élvezhette a tudománypolitika „Türelmét”. Többségük halott: Hegedüs András,¹⁴ Szalai Sándor, Andorka Rudolf, Kulcsár Kálmán,¹⁵ Cseh-Szombathy László, és most már Hankiss Elemér is. Az élők: a Mannheim Károly óta legszélesebb nemzetközi elismerést elért Szelényi Iván, Losonczy Ágnes, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor és Varga Károly.¹⁶

A rejtély kulcsát csak kisebb részben politikai, döntően inkább gazdaságtörténeti okokban kell keresnünk. Könnyű belátnunk, hogy a politikának mind a Rákosi-diktatúra, mind a Kádár-korszak első (a „konszolidációt” megelőző évek) időszakában alapos oka volt, hogy gyanakvó, tartózkodó magatartást tanúsítson a szociológiával szemben. Sem a kemény, sem a puha diktatúráknak nincs szükségük uralmuk tudományos igazolására, azt a kockázatot pedig nem vállalhatták, hogy éppen egy baloldali gyökerű társadalomtudomány kínáljon muníciót elvi alapú rendszerkritika megfogalmazására.¹⁷ Hogy a kádári konszolidáció miért adott teret a szociológiát művelő kísérleti műhelyek szerveződésére, azt a hatalomnak abból a súlyos válsághelyzetéből érthetjük meg, amely a hatvanas évek végére az „új gazdasági mechanizmust” is kikényszerítette.¹⁸ Amikor végül is elhárultak a szociológia útból a politikai akadályok, a „szakma” művelőinek két – egymástól független – tudománytörténeti adottsággal kellett szembesülniük. Az egyik az az örökség volt, amelyet a századelő magyar társadalomtudósainak jól szervezett tevékenysége hagyott rájuk, a másik pedig az a nyugat-európai és amerikai tradíció, amelynek nem csupán a módszertana, hanem matériája is alapjaiban különbözött a hazai társadalomszerkezet sajátosságaitól. Hiányzott viszont csaknem egy fél évszázad magyar valóságának, s e valóságról szóló rendkívül gazdag *szociográfiai* irodalomnak tudományos igényű feldolgozása, s ezt a hiányt nem pótolhatta a nyugati szociológiai iskolák, irányzatok mégoly igényes, mélyreható kommentálása sem. Hasonló folyamat ment végbe, mint az irodalomtudományban: a marxizmus monopóliuma idején a strukturalizmus kivételével nyugati teóriák híre sem nagyon juthatott el filológusainkhoz (az első áttekintés csak 1970-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál),¹⁹ s amikor a *létező szocializmus*, s vele a marxista ideológia válsága kezelhetetlenné vált, a sajátunkétól sok

tekintetben eltérő értékszempontok, gondolkodásmódok és „gyökértelen eszmék” árasztották el a hazai irodalomkutatás és irodalomszociológia műhelyeit: ugyanazon elméleti keretek között értelmezték a magyar irodalmat, mint nyugati kollégáik a sajátjukét. Targyunk – a művészet- és irodalomszociológia – szempontjából ennek különös jelentősége van.

A nyugati – elsősorban az amerikai – irodalomkritikának nemcsak módszere és fogalmi rendszere volt feltűnően különböző az európai mintákat követő magyar irodalomtudományi hagyománytól,²⁰ de eltérő volt a hazai és a tengerentúli szépliteratúra társadalmi funkciója is. Míg az európai irodalmaknak, s a magyarnak meghatározó – gyakran kezdeményező – szerepük volt a nyelv művelésében és a történelmi hagyományok ápolásában, illetőleg a modern kor erkölcsi és politikai eszméinek propagálásában, az amerikai olvasó nem támasztott ilyen igényeket az irodalommal szemben. Varga Károlyt idézem:

„Európai irodalmár számára szokatlan, sőt szélsőségeiben megbotránkozható lehet az a mód, ahogyan az amerikai kutatási érdeklődés elfordul az irodalmi elittől – a múlt és a jelen kevés számú klasszikusától –, valamint ezek gyakran ezoterikus kultúrértékeitől, műalkotásoktól, melyek ismerete a magasabb irodalmi műveltség szintjén kötelező, és odafordul a népesség legszélesebb rétegeiben honos népszerű kultúra tartalmaihoz. Löwenthal, aki talán a legtöbbet foglalkozott az empirikus irodalomszociológusok közül az ún. nagyirodalommal, a következőképpen indokolja meg ezt az érdeklődéseltolódást. »Az akadémiai diszciplínákat, melyeknek hagyományos feladatához tartozott az irodalomtörténet művelése és az irodalmi művek elemzése, tökéletesen zavarba ejtette a tömegirodalom, a bestsellerek, a folyóiratok, a 'Comic'-ok áradata. Ezért mindezekkel a harmad- és negyedrangú művekkel szemben a közömbösség büszke pózát öltötték fel. Ami viszont azt jelenti, hogy egy fontos tudásterület feldolgozatlanul, egy követelmény végrehajthatatlanul maradt, és legfőbb ideje, hogy e megoldatlan kérdéseket végre a szociológus vegye kézbe.«²²

Varga Károly az európai és az amerikai kultúra egymástól élesen eltérő fejlődésirányára irodalmi értékrendjeik szembenállásából következtet, egy olyan kultúraszociológiai tényből tehát, amelynek első jeleit a „modern irodalomtudományok előfutárainak” egyike, Alexis Tocqueville már 1835-ben felismerte.²² A francia tudós szerint „az úgynevezett magasabb művészi formák azért nem találnak kedvező talajra a modern kapitalista demokráciákban, mert az embereknek, akik »politikai karriert« csinálnak, vagy »valamilyen hivatásnak szentelik magukat«, sem

idejük, sem érzékük nincs ahhoz, hogy intenzíven átadják magukat a szellemi élvezeteknek.”²³ Tocqueville találóan jellemzi az „új világ” polgártípusának kultúraidegen mentalitását, de meg kell jegyeznünk: nem tipikusan amerikai, s nem is csak modern kori jelenség, hogy sem az író, sem a közönség nem érzelmi minőségi különbséget az ún. magas- és a tömegkultúra produktumai között. Elég, ha Shakespeare egykori és máig tartó hatására gondolunk, hogy belássuk: a reneszánsz sem szembesült ezzel a fajta „két kultúra” problémával, sőt – miként Löwenthal emlékeztet rá – még Goethe és Schiller sem gondoltak arra, hogy „a valódi művészet és a szórakozás között” ne lehetne „összhangot teremteni”.²⁴ Jellemző, hogy mindkét példa olyan korszakokat idéz, amelyekben kritikus helyzetbe került a keresztény Európa társadalmi/politikai fundamentuma: tekintélyét veszítette az állam és az egyház, azaz a kultúra (a művészetek, az irodalom) egész intézményrendszere. Nem a művészet, nem az irodalom természetében, hanem külső – történelmi és szociológiai – tényezőkben keresendő tehát az oka annak, hogy meginognak a magas- és a tömeg- (az elit- és a népi-) kultúrát elkülönítő korlátok, s előbb a reneszánszban, majd a felvilágosodás évszázadának irodalmában elindul az a folyamat, amely majd a népköltészet XIX. századi kultuszával, s a népzene XX. századi egyenjogúsításával fog kiteljesedni. S ha maga az elkülönülés évszázadokra visszanyúló társadalomtörténeti tendenciák eredménye is, az merőben új, modern fejlemény, hogy az elitkultúrával egyenértékűnek tekintett népköltészet és népzene, s később a szórakoztató műfajok védelmében nagy tekintélyű teoretikusok és kultúrpolitikai programok is felsorakoznak. Mi több: „Úgy tűnik, a tömegművészet teoretikus védelme csak úgy lehetséges, hogy elvetik, vagy legalábbis megkérdőjelezzik a »valódi« művészet védelmezőinek érvelési bázisát.”²⁵ Ebben az értékelméleti polémiaiban azonban már távolról sem csupán a műkritikusok ízlésének és művészetfelfogásának különbözőségéről van szó. Az elektronikus médiumok elterjedése a „könnyű műfajok” soha korábban nem tapasztalt térhódításához vezetett, s e fejlemény hatására rendkívüli mértékben megerősödtek a tömegkultúra gazdasági és politikai pozíciói is. A tömegmédiumok arculatát a könnyűzenének és a bulvárhumornak a reklámpiaccaal kötött érdekházassága határozza meg, a pop-dal költő és énekes Bob Dylannek éppen ebben az esztendőben odaítélt Nobel-díja pedig nemcsak egy – a maga műfajában – kimagasló életmű elismerését, hanem a szórakoztatóipar „hivatalos” felzárkóztatását is jelzi az évezredes tradíciókat követő szépirodalom mellé.

Figyelemre méltó szociológiai jelenséggel állunk szemben. Míg Európában a népi kultúra egyenjogúsítását az

úgynevezett magaskultúrát „termelő” szellemi elit végezte el,²⁶ addig az Egyesült Államokban már a kezdetektől „demokratikus” társadalmi/politikai környezetben, a piac törvényei szerint, a tömegkultúra „uralma” alatt formálódott a művészeti/irodalmi kánon.

III.

Azok a problémák, amelyeket a szociológiai gondolkodás tárt fel a nemzetek, kontinensek kultúrájának egymáshoz való viszonyában, messze túlmutatnak azokon a kérdéseken, amelyek a szociológia módszereivel akárcsak megközelíthetők is. Ezek a módszerek pontos látéleket adnak a kultúra és a civilizáció jelenkori konfliktusainak a korábbi évszázadokban ismeretlen kockázatairól, de tökéletesen alkalmatlanok arra, hogy a feltárt körtünetekből kiindulva a terápiához is eljussanak. Hogy azért van-e így, mert eleve többre vállalkozott ez a diszciplína, mint amire képes lehetett, vagy azért, mert a posztmodern kori civilizáció társadalomszerkezeti következményei átláthatatlanok? A két kérdés elválaszthatatlan egymástól. Két olyan súlyú dilemmába is ütközünk, amely kétszáz éve – e tudományág „születésekor” – még nem volt látható. Az egyik az etikát, a másik az antropológiát érinti. Kezdjük az etikával!

Émile Durkheim, „a modern szociológia és kulturális antropológia atyja” a saját társadalomelméletét ismertetve előrebocsátja: „legelső kötelességünk ma az, hogy új erkölcsöt teremtsünk”.²⁷ Sokan moralistának, de legalábbis moralizálóknak tartották, pedig „csupán” arról a szociológiai tényről beszélt, hogy a társadalom fogalma a modern munkamegosztáson túl az egyéneket és közösségeket összetartó kötelekeket, a szolidaritás érzelmi/pszichikai alapjait is magában foglalja. A vita tárgya az volt: vajon a munkamegosztás következménye-e az erkölcsi érzelmek kialakulása, vagy éppen a spirituális kapcsolatok alapozzák meg a közösségek működőképességét? Ő erre ez utóbbira „szavazott”. Nem foglalkozott esztétikai kérdésekkel, de a morál általa is felvetett „rendszer-tani” helyének problémája az irodalom szociológiai szempontú megközelítésében már öt megelőzően is megjelent. Amikor a XVIII. században először generált értékelméleti polémia az elit- és a tömegkultúra szembeállítását, már Goethe is a morális követelményeket részesítette előnyben a tisztán esztétikaiakkal szemben. „S vajon mit igényel ez a tömeg? [...] Mi hat rá?” – tette fel a kérdést. „A derekas tartalom inkább, mint a forma. Mit érdemes művelni benne? A jellemet, nem az ízlést. Ennek előbb ki kell alakulnia.”²⁸ A nép jellemére kell hatnunk, nem ízlésére. Az ízlés nélküli jellem megérzi, mi helyénvaló; ez mindenfajta tökéletesség alapja. A jellem nélküli ízlés nem jut túl a kidolgozáson, a felszínhez, a je-

lenséghez tapad; tartalom híján üresnek kell tartanunk s ítélnünk. Korunknak van ízlése, de nincs jelleme.”²⁹

Hogy a posztmodern esztétikák szemszögéből az etikai szempont pusztán felvetése is korszerűtlennek minősül, annak nem utolsósorban az a magyarázata, hogy a – bölcseszeti- és a társadalomtudományok rivalizálásában versenyelőnyhöz jutott – szociológia a XX. század végén háttérbe szorította az európai kultúrában két évezreden át kitüntetett pozíciójú morálbölcseletet. Talán elég, ha ezúttal csak a közelmúlt két neves szociológusát idézem e diagnózis igazolásaként.

Niklas Luhmann hitt – s nyomában egy egész szociológusnemzedék hinni próbált – abban, hogy a társadalom különböző alrendszerei („önreferenciális rendszerei”) – a gazdaság, a politika, a kultúra, stb. – képesek volnának egymásnak kölcsönös előnyöket biztosítva egymáshoz alkalmazkodni. Ennek Lumann szerint csupán az volna a feltétele, hogy elfogadjuk: ezek a rendszerek „éppen az erkölccsel szemben önállósultak”, s ezért „erkölcsi felszólítások csekély visszhangra lelnek bennük”.³⁰ Az emberiséget fenyegető ökológiai katasztrófa veszélyének elhárítására Luhmann a közgazdaságtani racionalitás maradéktalan érvényesítését ajánlja, olyan feltételek kialakítását, amelyekben „a társadalom figyelembe tudná venni a környezetre való hatásának reá háramló visszahatásait”.³¹ Ahhoz, hogy ez bekövetkezzék, az ökoszisztéma minden sérülését „az árak nyelvére” kellene lefordítani. Luhmann nem veszi figyelembe, hogy ilyen súlyú – globális hatású – döntést csak a politika hozhatna meg, feltéve, hogy az nemcsak önműködő alrendszerként, hanem kivételes érzékenységgel, belátással és bátorsággal „megáldott” szuverén személyiségek médiumaként is funkcionálna.

Jürgen Habermas, Luhmann legnagyobb tekintélyű vitapartnere, jól érzékelt, hogy kollégájának rendszerelmélete éppen az erkölcsi problémát negligálja, s ezen elmélet korrekciójaként a „kommunikatív cselekvés” és a „kommunikatív erkölcs” („diskurzusetika”) fogalmait vezette be. Amikor ezek az alpművei megszülettek, még talán igazolható volt illúziója, mely szerint a piacgazdaságra alapozott társadalmi rendszer(ek) mozgósítható erkölcsi potenciállal rendelkezik(nek), az azóta eltelt évtizedek azonban megcsúfolták ezt az illúziót. Ma már mindenesetre az empirikus szociológia módszereivel is bizonyítható, hogy korunkban csaknem valamennyi kommunikációs műhely és hálózat külső alrendszerek – gazdasági és pénzhatalmak – irányítása alatt áll, következésképpen a kommunikációs médiumok nem tekinthetők autonóm – Luhmann kifejezésével „önreferenciális” – rendszereknek. A modern/posztmodern társadalmak működésének erkölcsi feltételei

tehát nem írhatók le sem a luhmanni, sem a habermasi szociológia nyelvén. Megkockáztatom: semmilyen szociológia nyelvén!

Hogyan függ össze ez a diagnózis az emberi minőség változásának – a történeti antropológiának – a kérdéseivel? Amikor tömegmédiokról, azaz a rádióval kezdődő, a néma- és hangos filmmel, illetőleg a televízióval folytatódó, majd az internetben „kulmináló” kommunikációs („ötödik generációs”³²) eszközökről beszélünk, a médium/média szavunknak csak egy szűk jelentéstartományára utalunk. A szó tágabb értelmében azonban minden változás – társadalmi és technikai újítás –, ami a politikai és kulturális intézményeinket, valamint civilizációs környezetünket érinti, az emberi tevékenység médiumaiban (=közégeiben) történik, s éppúgy visszahat az emberre, miként a száguldó iramban fejlődő kommunikációs eszközök. Hogy ez a visszahatás rombolja-e az emberi minőséget, korlátozza-e autonómiánkat, avagy magasabb szintre emeli, kiterjeszti-e azt, ez már nem is csak morális és antropológiai, hanem – ma még nyitott – lét(elméleti)-kérdés. Pethő Bertalant idézem: „Interaktív számítógépes kommunikáció esetén az ember egyszerre termelője és fogyasztója annak, amit használ. Oly módon bővíti a határait, hogy határbővítésének szerzője, médiuma és élvezője egyben. Ezt az összetartozást nevezzük átmediálódásnak, illetve átmediáltságnak. Az átmediált emberben pedig az ember történelmileg kialakuló új minőségét ismerjük fel.”³³ Ez az egyik lehetőség.

A másikat jelenünk gyakorlata illusztrálja: számos előjelét tapasztaljuk, hogy az ember nem képes megőrizni autonómiáját saját médiumainak mértani haladvány szerint növekvő önállóságával szemben. Az elmúlt kétszáz évben végzett szociológiai kutatások eredményeinek köszönhetően ma már nem odázható el a kérdés: vajon a társas kapcsolatokban tanúsított magatartásán túl tartozik-e az ember erkölcsi felelősséggel a természet kisajátítására irányuló aktivitásáért? Annak a táguló „technológiai univerzumnak”³⁴ a működéséért, amely immár nemcsak az egyént állítja a maga szolgálatába, hanem hatalmi-politikai struktúrákat is. Ha van értelme, feladata a szociológiának, az éppen az, hogy tudománypolitikai pozíciójának és módszertani eszköztárának minden adottságával „közhírré” kiáltsa a vészhelyzetet. Ha nem hódolna be áltudományos teóriáknak, amelyek a művészeteket, az irodalmat is az „önreferenciális rendszerek” szolgálatába állítanák, ha osztaná Ignotus Pál meggyőződését, mely szerint az „irodalmi mű értéke” függhet „a benne kifejezésre jutó társadalmi ideáltól” is, partnerekre találhatna megannyi íróban, költőben, művészen, esztétában is.

JEGYZETEK

- 1 GYÁNI Gábor: *Az irodalomszociológia aktualitása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2015/1. sz., 7.
- 2 IGNOTUS Pál: *Irodalom és társadalom. A szociológia első magyar műhelye*, Bp., Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat, 1973. I. köt. 530., 535.
- 3 *Husadik Század*, Társadalomtudományi Társaság
- 4 A Társadalomtudományi Könyvtár által 1908-ban kiadott (Timár Szaniszló által fordított) kötet.
- 5 I. m. 8.
- 6 Uo.
- 7 Uo. 24.
- 8 Litván György bevezetője *A szociológia első magyar műhelye – A Husadik Század köre* című válogatáshoz. Bp., Gondolat, 1973., I. köt. 17.
- 9 *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. Szabadgondolat*, 1918, 228–232. = *A szociológia első magyar műhelye*, II. köt. Bp., Gondolat, 1973; = LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., Magvető, 1971.
- 10 LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. 18–22. A Lukács-életmű egészét természetesen nem lehet az 1918-as cikke alapján megítélni. Irodalomszociológiai munkásságáról VERES András kismonográfiája ad árnyalt képet: *Lukács György irodalomszociológiája*. Balassi, Bp., 2000
- 11 VARGA Jenő: *A bolsevik uralom jövő kilátásai. A szociológia első magyar műhelye*. Társadalomtudományi Könyvtár, II. köt. 496–499.
- 12 Ld.: *A szociológia első magyar műhelye – A Husadik Század köre*. Bp., Gondolat, 1903., 27.
- 13 „1918 őszén [...] nem tudták többé az irányt mutatni az utat kereső baloldali értelmiségnek és pártoknak. [...] a [...] Társadalomtudományi Társaság [...] szerepét – ideig-óráig és csak bizonyos tekintetben – a Galilei-kör és ennek folyóirata, a *Szabadgondolat* vette át. [...] 1918 decemberében ez a folyóirat [...] adott ki a bolsevizmus problémájával foglalkozó különszámot, amely azonban [...] három különböző választ adott (Jászi, Varga Jenő, Lukács György) ... az egész baloldalt foglalkoztató kérdésre [...] In.: *A szociológia első magyar műhelye*. I. köt. Bp., Gondolat, 1973, 27.
- 14 Hegedűs András az 1956-os magyar forradalom kitörésekor még a rossz oldalon álló szovjet-báb miniszterelnök volt, aki azonban a forradalom leverése után, a Kádár rendszerben egy ideig még megmaradt befolyásával elérte, hogy a történelmi materializmus mellett polgárjogot és akadémiai bázist nyerjen a nyugati szociológia diszciplínája. 1962 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia kebelében megalakította a Szociológiai Kutatócsoportot.
- 15 KULCSÁR Kálmán összefoglaló műve – *A szociológiai gondolkodás fejlődése*, Bp., Akadémiai) 1966-ban, a *Husadik*

- Század köre szociológusainak munkáiból készült válogatás – *A szociológia első magyar műhelye* – csak 1973-ban látott napvilágot a Gondolat Kiadónál. De HAUSER Arnold *A művészet szociológiája* című nagyszabású monográfiáját is csak 1982-ben jelentette meg ugyanaz a kiadó.
- 16 Az ideológiai tabutörést az ő neve jelzi. Varga Károlynak Charles Morris: *Varieties of Human Value* (1956) című könyve kapcsán sikerült feltérképeznie és nemzetközi összehasonlításba vonnia a magyar egyetemi ifúság értékrend-szerét, öt egyetem csaknem ezer hallgatójának mintáján. Ebből született a „*Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása: Nemzetközi összehasonlítás*” címen írt egyetemi doktori disszertációja, ami az Akadémiai Kiadó *Szociológiai Tanulmányok* sorozatában végül is csak 1968-ban jelent meg (angol összefoglalója 1970-ben a *Journal of Cross-Cultural Psychology*-ban). Róla írta Szelényi Iván: „Két-három évtizeddel megelőzte a mai szociológiában uralkodóvá váló 'kultúrszociológiai' megközelítést. Ennek lényege, hogy nem a társadalmi struktúrából magyarázzák a kultúrát (ez volt az, amit a kultúra szociológiájának nevezünk), hanem a kultúrából értelmezik a társadalmi struktúrát (ezért érték-szociológia vagy kultúrszociológia). Ezt az elméleti megközelítést Jeffrey Alexander [Szelényi Yale egyetemi kollegája] vezette be a 90-es évek közepén; öt Varga majd három évtizeddel előzte meg.” = *Magyar Tudomány*, 2014/3. sz., 376.
- 17 S hogy a szovjet hadsereget 1956-ban behívó volt miniszterelnök, Hegedűs András személyében az egyik legmegbízhatóbbnak tekintett káderük vegye kezébe e „kétélű” szakma irányítását.
- 18 Mint ahogy az elhúzódozó gazdasági válság kényszeríti a politikai vezetést a néhány évvel később – 1974-ben – meghozott döntésére is, amely útjára indítja a rendszer legkritikusabb folyóiratát, a *Mozgó Világot*. Nyugati hitelek nélkül ugyanis összeomlott volna a gazdaság, a hitelek ára viszont a kultúrpolitika liberalizálása volt.
- 19 *Irodalomtudomány – Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Hankiss Elemér érték-szociológiai munkája 1977-ben, strukturalizmus-könyve pedig csak 1985-ben jelent meg.
- 20 Amelynek csúcsteljesítményét Horváth János életműve jelenti.
- 21 VARGA Károly: *A szociológiai irodalomfelfogás*. = *Irodalomtudomány – Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Bp., Akadémiai, 1970., 489.
- 22 LÖWENTHAL, Leo: *Irodalom és társadalom*. Bp., Gondolat, 1973., 86.
- 23 *Uo.*
- 24 *I. m.* 92.; Ld. még: Csetri Lajos: „Homérosz, Shakespeare és Goethe egy vonatkozásban, egy nézőpontból vonhatók egy közös nevezőre a népköltéssel, [...] mégpedig [...] Herder szempontjából, aki a világirodalom legnagyobb alakjait is népköltőnek tekintette, a nemzeti lelket autentikus módon kifejező nemzeti költészetet azonosítva a legszélesebb értelemben vett népköltéssel.” = KULIN Ferenc: *Küldetéstudat és szerepkeresés*. Bp., Argumentum, 2012., 418.
- 25 Leo Löwenthal: *i. m.* 89.
- 26 Horváth János: „Míg a nemzeti politikum haladó ösztönei keresve keresik a homályos jövőben az európai alkalmazkodás modern biztosítékait: a népies mozgalom, mintegy ellensúlyként, az elidegenedéstől óv s a legősibbnek, vér és eredet szerint leggyökeresebbnek, egész múltunkon keresztül mind a mai napig állandóan meglévőnek tudott vagy vélt, specifikus magyar hagyományon veti meg a lábát. Egy nagy hagyománymentő mozgalom ez az újítva haladó világban: a népfaj kulturális azonosságának őre a nemzetül most újonnan megszervezendő magyarság továbbfejlődésében: kelet értelme emléke a nyugat jelenében.” = KULIN Ferenc: *Küldetéstudat és szerepkeresés*. Bp., Argumentum, 2012., 422.
- 27 BAUER, Eva: *Émile Durkheim... = Szociológiai elmélet*. Bp., Osiris, 2000., 34.
- 28 GOETHE: *Antik és modern*. Bp., Gondolat, 1981., 376.
- 29 *Uo.* 379.
- 30 STAUBMANN, Helmut: *A szociális rendszerek mint önreferenciális rendszerek – Niklas Luhmann. = Szociológiai elmélet*. Bp., Osiris, 2000., 244.
- 31 *Uo.*
- 32 Ld: PETHŐ Bertalan: *A Média regulája*. = PETHŐ B.: *Határjárás posztmodern végeken*; Bp., Platón, 2006. 285–435. Konkrétan: 298–299.
- 33 *Uo.* 197.
- 34 Ld. AGAZZI, Evandro: *A jó. a rossz és a tudomány*. Pécs, Jelenkor, 1992.